

**Л. М. Мінакова**

*кандыдат філалагічных навук,*

*дацэнт кафедры беларускай мовы*

*Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны*

## **ДА ПРАБЛЕМЫ ВЫВУЧЭННЯ ТЭРМІНАЛАГІЧНАГА ПОЛЯ**

Як вядома, на мяжы XIX–XX стст. у навуцы пачынае фарміравацца разуменне сістэмнай арганізацыі аб'ектаў прыроды і грамадства. У гэты перыяд разгарнулася даследчыцкая дзейнасць І. А. Бадуэна дэ Куртэнэ, заснавальніка Казанскай і Пецябургскай лінгвістычных школ. Асноўныя прынцыпы яго канцэпцыі: патрабаванне размежавання статычнага і дынамічнага аспектаў у вивучэнні мовы, прызнанне яе сацыяльнай прыроды і сістэмнай арганізацыі. Адначасова з І. А. Бадуэнам дэ Куртэнэ канцэпцыя сістэмных адносін у мове была створана швейцарскім лінгвістам Фердынандам дэ Сасюрам. Год выдання яго кнігі «Курс агульнай лінгвістыкі» (1916) можна лічыць часам, з якога пачалося актыўнае вивучэнне сістэмных адносін у мове на ўзроўні парадыгматыкі і сінтагматыкі. Гэтыя тыпы адносін з'яўляюцца ўніверсальнымі для моўнай сістэмы ў цэлым і рэалізуюцца ў межах усіх яе ўзроўняў. Адносіны элементаў у лінейнай паслядоўнасці Фердынанд дэ Сасюр назваў сінтагматычнымі, адносіны паміж элементамі як членамі розных класаў – асацыятыўнымі (у тэрміналогіі сучаснай лінгвістыкі – парадыгматычнымі).

У аснове парадыгматычных адносін ляжыць падабенства моўных адзінак, якія адносяцца да аднаго ўзроўню моўнай сістэмы. «Яны з'яўляюцца імпліцытнымі, або скрытымі, невідавочнымі, бо не рэалізуюцца ў выказванні, а існуюць у свядомасці чалавека паміж тымі лексічнымі адзінкамі, што прэтэндуюць на адну і тую ж сінтаксічную пазіцыю ў выказванні і могуць мяняць адна другую без скажэння сінтаксічнай будовы сказа» [8, с. 220]. Парадыгматычныя сувязі слоў і формы іх праяўлення характарызуюцца разнастайнасцю. Мінімальнымі праяўленнямі гэтых адносін прызнаюцца слоўныя апазіцыі, максімальнымі – класы слоў. Як вядома, «класы слоў існуюць у выглядзе больш або менш шырокіх аб'яднанняў слоў, што ўяўляюць сабой слоўныя парадыгмы, больш аб'ёмныя і больш складаныя, чым слоўныя апазіцыі. У аснове любога аб'яднання (класа) слоў ляжыць прынцып падабенства слоў па якіх-небудзь агульных кампанентах» [3, с. 69]. На ўзроўні лексіка-

семантычнай сістэмы большасцю даследчыкаў вылучаюцца тры асноўныя класы слоў: тэматычныя групы (прадметна-тэматычныя групы), лексіка-семантычныя групы і семантычныя (лексіка-семантычныя) палі.

У адносінах да лексікі спецыяльнага ўжытку тэрміну *семантычнае поле* будзе адпавядаць намінатыўная адзінка *тэрміналагічнае поле*. Такая лінгвістычная адпаведнасць сумненняў не выклікае; у працах даследчыкаў намінацыя *тэрміналагічнае поле* прысутнічае не так ужо рэдка, хаця ў айчынным мовазнаўстве вакол названага паняцця да гэтага часу не спыняюцца гарачыя навуковыя дыскусіі.

У 30-я гады XX ст. вядомы вучоны Д. С. Лотэ прапанаваў разглядаць сістэмнасць тэрміналогіі як сукупнасць элементаў, звязаных паміж сабой узаемнымі адносінамі і ўзаемнай абумоўленасцю [5, с. 59]. Сістэмнымі лічыліся тэрміны, якія абазначалі пэўныя навуковыя паняцці ў дадзенай галіне ведаў, адлюстроўвалі істотныя прыметы паняцця, у сукупнасці складалі сістэму. Аб важнай ролі сістэмнасці паняццяў для сістэмнасці тэрмінаў гаварылася ў даследаваннях Р. В. Вінакура. Вывучэнню гэтай праблемы былі прысвечаны і працы А. А. Рэфармацкага. Аўтар уводзіць паняцце *тэрміналагічнае поле*, у межах якога элементы адлюстроўваюць сістэму паняццяў пэўнай навукі [9, с. 51]. Гэтай моўнай адзінкай даследчык называе сукупнасць тэрмінаў пэўнай галіны ведаў. Яго погляд падтрымліваюць В. М. Аўчарэнка, А. Н. Талікіна, Л. А. Капанадзэ. Названыя лінгвісты ставяць знак роўнасці паміж тэрміналогіяй і тэрміналагічным полем. На думку Л. В. Марозавай, *тэрміналагічнае поле* ўтвараецца сукупнасцю ўзаемазвязаных дэфініцый канкрэтнай тэрміналогіі, прадстаўленай у адпаведных слоўніках. Аўтар сцвярджае, што «*тэрміналагічнае поле* можна вызначыць як строгую, лагічна паслядоўную іерархію сувязей паміж тэрмінамі на аснове іх абсалютных семантычных паказчыкаў – дэфініцый, што рэпрэзентуюць логіка-паняццёвыя адносіны, існуючыя ў адпаведнай галіне ведаў і пэўным сінхронным стане. Адным са спосабаў апісання тэрмінаполя, г.зн. вызначэння ўказанай вышэй іерархіі сувязей паміж яго элементамі, з'яўляецца тэрміналагічны дэфініцыйны аналіз» [6, с. 234]. Я. М. Найвельт, Э. М. Панін, Р. Г. Піятроўскі лічаць, што тэрмінаполе ўяўляе сабой сістэму навукова-тэхнічных значэнняў-паняццяў, арганізаваную па парадыгматычным прынцыпе ў выглядзе семантычнай сеткі (тэрмін Э. Ф. Скараходзкі). Гэта парадыгматычная сетка мадэліруецца ў выглядзе арыентаванага дрэвападобнага тэаўруснага графа. Такі падыход да

апісання тэрмінаполя і яго тэрмінасістэмы дае магчымасць вызначаць тэрмін не толькі па яго значэнні, але і па семантычнай значымасці, г. зн. па месцы ў пэўнай сістэме [7, с. 133–136]. Метад кампанентнага аналізу пры даследаванні тэрміналагічнага поля прадстаўлены ў працах Р. А. Сафіна. Ён сцвярджае, што ў дадзенае поле павінны быць аб'яднаны такія лагічныя і лінгвістычныя элементы, якія характарызуюцца агульнымі ўласцівасцямі і ўзаемазвязанасцю. Сувязі паміж элементамі поля могуць быць дэтэрмінатыўнымі і канстэлятыўнымі. Дэтэрмінатыўная сувязь выяўляецца тады, калі адны элементы вызначаюцца і існуюць дзякуючы наяўнасці якіх-небудзь іншых залежных элементаў. Канстэлятыўная сувязь устанаўліваецца паміж элементамі гамагеннага парадку, якія адзін аднаго не вызначаюць, а суіснуюць у полі з-за наяўнасці інварыянтных уласцівасцей [10, с. 44–56]. Нельга не пагадзіцца з А. М. Кузнецовым, які сцвярджае, што для поля характэрна наяўнасць агульнай (інтэгральнай) семантычнай прыметы, якая аб'ядноўвае ўсе адзінкі поля і звычайна выражаецца лексмай з абагуленым значэннем, і прыватных (дыферэнцыяльных) прымет (адной і больш), па якіх адзінкі поля адрозніваюцца паміж сабой [2, с. 380–381]. Усе гэтыя погляды на сістэмнасць цесна звязаны з класіфікацыяй паняццяў, іх іерархіяй, таму канцэпцыю даследчыкаў гэтага напрамку можна назваць канцэпцыяй лагічнай (змястоўнай) сістэмнасці тэрміна.

На нашу думку, пры вызначэнні паняцця *тэрміналагічнае поле* неабходна кіравацца паняццямі *парадыгматыка*, *сінтагматыка*, якія прызнаюцца асноўнымі вымярэннямі семантычнай прасторы мовы. Несумненна, для поля характэрна наяўнасць агульнай семантычнай прыметы, якая аб'ядноўвае ўсе моўныя адзінкі поля і звычайна выражаецца архілексмай, і прыватных (дыферэнцыяльных) прымет, выражаных лексемамі з відавым значэннем (яны адлюстроўваюць гіпер-гіпанімічныя адносіны ў тэрміналогіі). Гэтыя намінацыі будуць складаць ядро тэрміналагічнага поля. У сукупнасці яны ўтвараюць прадметна-тэматычныя групы, якія характарызуюцца некаторымі спецыфічнымі асаблівасцямі. Сярод асаблівасцей можна назваць: «а) відавочна пазамоўны характар аб'яднання слоў у гэтых групах; б) пераважна дэнататыўны характар значэнняў дадзеных слоў (як правіла, назоўнікаў); в) адносную лёгкасць вылучэння прадметна-тэматычных груп слоў даследчыкамі» [4, с. 298–299]. Тэматычная класіфікацыя любой галіны тэрміналогіі заснавана на сістэматызацыі лексем на аснове дэфініцыі іх паняццяў. Сказанае вышэй дазваляе ў аснову прадметна-тэматычнай

класіфікацыі пакласці прапанаваныя Т. Л. Кандэлакі катэгорыі паняццяў, што адлюстроўваюць агульныя сувязі паміж тэрмінамі і паняццямі ў межах сістэмы намінацый: катэгорыю прадметаў, катэгорыю працэсаў, катэгорыю ўласцівасцей, катэгорыю велічынь, катэгорыю адзінак вымярэння, катэгорыю навук і галін, катэгорыю прафесій [1, с. 9].

Поле мае і дыфузную перыферыю, дзе адбываецца перасячэнне спецыяльных найменняў не толькі адной і / або розных галін тэрміналогіі, але і розных лексічных сістэм, элементы якіх звязаны апазіцыямі тоеснасці, прыватыўнымі і эквівалентнымі апазіцыямі. Паколькі тэрмін і яго ўласцівасці разглядаюцца намі на фоне агульнамоўных заканамернасцей, а тэрміналогія як падсістэма агульналітаратурнай мовы, з поўным правам можна сказаць, што спецыяльная лексіка аб'яднана сістэмнымі сувязямі і адносінамі, што выяўляецца і ў слоўных апазіцыях на ўнутрыгаліновым (у межах адной галіновай тэрміналогіі), міжгаліновым (пры супастаўленні некалькіх галіновых тэрмінасістэм) і міжсістэмным (пры ўзаемадзеянні спецыяльных назваў і агульнаўжывальнай лексікі) узроўнях.

Апазіцыі тоеснасці выяўляюцца ў сувязі слоў, падобных у фармальным або семантычным плане, прычым падабенства іх з'яўляецца поўным. Узорам фармальных апазіцый тоеснасці ў тэрміналогіі могуць служыць амонімы. У семантычным плане гэтыя адзінкі не маюць падабенства, а па форме яны абсалютна аднолькавыя. У якасці прыкладаў семантычных апазіцый тоеснасці можна прывесці тэрміны-дублеты, якія поўнасю супадаюць па значэнні і ўжыванні, суіснуюць у сінхронных моўных пластах. Дадзены тып апазіцый папаўняецца і за кошт варыянтаў адных і тых жа тэрмінаў, якія ўяўляюць чыста фармальныя мадыфікацыі слова і выражаюць адно і тое ж лексічнае значэнне.

Прыватыўныя апазіцыі ў сваёй аснове маюць такія суадносіны кампанентаў двух слоў, калі адно слова як бы ўключаецца ў другое, у якім, апрача агульнай часткі, ёсць яшчэ і дыферэнцыяльная. Фармальныя прыватыўныя апазіцыі выяўляюцца пераважна ў этымалагічных сувязях слоў, якія ў сучаснай мове ўжо распаліся, таму дадзены від у даследаванні не вызначаны. Семантычныя прыватыўныя апазіцыі часцей за ўсё рэалізуюцца ў суадносінах слоў, звязаных па сэнсе рода-відавымі, або гіпера-гіпанімічнымі, адносінамі. Слова са значэннем віду з'яўляюцца гіпонімамі ў адносінах да слоў, якія абазначаюць род. Другі тып гіпанімічных адносін складаюць апазіцыі слоў, якія абазначаюць часткі цэлага і цэлае. Гіпонімы ў гэтым выпадку – назвы частак, гіперонім – назва

цэлага, тэрміны, што абазначаюць часткі цэлага, семантычна падпарадкоўваюцца найменням, што абазначаюць цэлае. У многіх выпадках прыватыўна звязанымі выступаюць тэрміны, у якіх падабенства выяўляецца і ў форме, і ў значэнні. Прыкладам фармальна-семантычных апазіцый выступаюць пары словы, звязаныя адносінамі словаўтваральнай вытворнасці. Вытворны тэрмін аб'ядноўвае ў сабе як агульныя для абодвух слоў семантычныя кампаненты, так і дыферэнцыяльныя, спецыфічныя, выражаныя словаўтваральным фармантам. У фарміраванні ўнутрыгаліновых фармальна-семантычных апазіцый прыватыўнага тыпу актыўная роля належыць марфемнаму спосабу ўтварэння намінацый.

Эквівалентныя апазіцыі ўзнікаюць паміж словамі, у якіх, акрамя агульных, маюцца і індывідуальныя кампаненты, што проціпастаўляюць адно слова другому. Часткова супадаючы, часткова адрозніваючыся, такія словы як бы перасякаюцца адно з адным. Адным з найбольш распаўсюджаных відаў эквівалентных (семантычных і фармальна-семантычных) апазіцый у межах пэўнай тэрміналогіі з'яўляюцца антонімы – словы, значэнні якіх выступаюць як процілеглыя. З'ява антаніміі, якая праяўляецца ў існаванні слоў з процілеглым значэннем, у мове навукі істотна не адрозніваецца ад адпаведнай з'явы ў агульналітаратурнай мове. Як і семантычнае падабенства, семантычнае супрацьпастаўленне выступае ўніверсальным сродкам сістэмнай арганізацыі тэрміналогіі, у якой рэалізуюцца тры тыпы антанімічных адносін – лексічны, словаўтваральны і лексіка-словаўтваральны. Гэты від апазіцый папайняецца і за кошт састаўных тэрмінаў, супрацьлегласць якіх выражаецца відавымі кампанентамі словазлучэнняў або першымі часткамі складаных відавых кампанентаў. Такімі ж апазіцыямі звязаны і лексіка-семантычныя варыянты мнагазначнага слова, якія змяшчаюць агульныя і дыферэнцыяльныя семы. Яны дазваляюць устанавіць узаемную сувязь паміж значэннямі, адно з якіх выступае як асноўнае, першаснае, а іншыя – як вытворныя, другасныя. Пры даследаванні парадыгматычных адносін паміж полісемантамі неабходна ўстанаўленне іх сэнсавага інварыянта і семантычных варыянтаў, г. зн. семантычнай супрацьпастаўленасці. Дадзеная група апазіцый аб'ядноўвае моўныя адзінкі, адна з якіх утворана ў выніку метафарычнага або метанімічнага пераносу ў працэсе тэрміналагізацыі.

Межы тэрміналагічнага поля не заўсёды дакладна акрэслены, што абумоўлена гетэрагенным характарам тэрміналогіі, яе экстра- і інтралінгвістычнымі асаблівасцямі. Яно можа змяшчаць намінатыўныя

адзінкі розных сфер дзейнасці чалавека, якія ў сукупнасці адлюстроўваюць спецыфіку пэўнай тэрмінасістэмы. Спецыяльныя найменні, што складаюць асноўны змест усяго канкрэтнага слоўнага поля, утвараюць макраполе, якое складаецца з пэўнай колькасці мікрапалёў. Моўныя адзінкі кожнага мікраполя аб'яднаны паміж сабой сістэмнымі сувязямі і адносінамі.

### Літаратура

1. Канделаки, Т. Л. Семантика и мотивированность терминов / Т. Л. Канделаки. – М. : Наука, 1977. – 167 с.
2. Кузнецов, А. М. Поле / А. М. Кузнецов // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 380–381.
3. Кузнецова, Э. В. Лексикология русского языка [Текст] : учебное пособие для филологических факультетов университетов / Э. В. Кузнецова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1989. – 216 с.
4. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
5. Лотте, Д. С. Основы построения научно-технической терминологии : Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
6. Морозова, Л. В. Дефиниционное описание терминополья / Л. В. Морозова // Учёные записки / Калининский государственный педагогический институт им. М. И. Калинина. – Т. 83 : Проблемы структуры английского текста. – Калинин, 1970. (Серия «Кафедра английской филологии и английского языка»).
7. Найвельт, Е. М. Термин, терминополье, терминосистема / Е. М. Найвельт, Э. М. Панин, Р. Г. Пиотровский // Лингвистика и проблемы стиля. – Вып. 1. – Л. : 1977. – С. 129–136.
8. Плотнікаў, Б. А. Агульнае мовазнаўства : вучэбны дапаможнік для філалагічных факультэтаў ВНУ / Б. А. Плотнікаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – 350 с.
9. Реформатский, А. А. Что такое термин и терминология / А. А. Реформатский // Вопросы терминологии : материалы Всесоюзного терминологического совещания. – М. : АН СССР, 1961. – С. 46–54.
10. Сафин, Р. А. К вопросу о применении теории поля при изучении терминологии науки / Р. А. Сафин // Вопросы германской филологии : Сборник научных трудов. – Вып. 65. – М. : МГПИИЯ им. М. Тореца, 1972. – С. 44–56.